

«ԿԱՐՈՍ ԽԱԶ» ՎԻՊԵՐԳԻ ՄԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏՈՒՄ

Ս. Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

«Կարոս խաշ» վիպական երգը հայ բանահյուսության հրատարակված խառանգության մեջ հայտնի է մի քանի տարբերակներով: Վիպերգի առաջին տարբերակը (Ա) տպագրվել է 1874 թ. Ա. Վ. Սեդրակյանի «Քնար մշեցվոց և վանեցվոց» ժողովածուում (էջ 9—12). երկրորդ տարբերակը (Բ)¹ 1885 թ. Գ. Շերենցի «Վանա սաղ» գրքի 1-ին մասում (էջ 73—74). երրորդ տարբերակը (Գ)² 1892 թ. Գ. Հովսեփյանի «Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսության» հանդեսի գրքում (էջ 12—16). չորրորդ տարբերակը (Դ)³ 1897 թ. «Լուսա» հանդեսի Ա գրքում (էջ 189—191)¹. հինգերորդ տարբերակը (Ե)⁴ 1902 թ. «Արարատ» ամսագրում (էջ 507—509)², վեցերորդ տարբերակը (Զ)⁵ 1917-ին, դարձյալ «Արարատում» (էջ 562—568), գրաված Հ. Աճեմյանի կողմից, որը նույն թվին լույս է տեսել հեղինակի «Մաղկաքաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահյուսության» գրքում (էջ 28—34): Վիպերգի մեկ այլ տարբերակ (Է)⁶ հրատարակվել է 1972 թ.⁷ Բենսեի (Ս. Մովսիսյան) «Հարք (Մշո Բուլանըխ)» գրքում⁸:

Վիպերգի Ա, Դ և Է տարբերակները տարածված են եղել Մշո ազգագրական շրջանում, Բ, Գ, Ե, Զ տարբերակները՝ Մոկսում և Վասպուրականում:

¹ Ըստ հանդեսի հրատարակչի հավաստիացման, այդ տարբերակը գրառել է բանահավաք Լ. Մաքսուտյանը, և պահված է եղել Տրապիզոնում գտնվող Գ. Սրվանձտյանի թղթերում: Նույն «Լուսա» հանդեսի 1904 թ. № 2-ում (էջ 44—46) դարձյալ տպագրվում է «Կարոս խաշի» նույն տարբերակը՝ փոքր-ինչ այլ տողատումով՝ «Գավառական երգեր Գար. եպս. Սրվանձտյանցի» վերնագրով: Խմբագիրը ծանոթության կարգով հաղորդում է, որ երգի մեկ այլ տարբերակը տպագրվել է «Լուսայի» առաջին տարիների համարներից մեկում (խոսքը 1897 թ. Ա գրքի մասին է): Խմբագրությունը ուշադրություն չի դարձրել, որ դա Լ. Մաքսուտյանի գրառած նույն տարբերակն է՝ ի թիվս այլ երգերի տեղագրված Գ. Սրվանձտյանի ձեռագիր ժողովածուում, որը Հովհ. քահանա Մկրյանը ուղարկել էր Կ. Պոլսից «Լուսային»:

² Վիպերգի մեկ այլ օրինակ հրատարակվել է 1905 թ. Կոմիտասի և Մ. Աբեղյանի կազմած և խմբագրած «Հաղար ու մի խաղ, ժողովրդական երգարանի երկրորդ հիսնյակում» (Վաղարշապատ, էջ 87—97, № 50): Սրգի ծանոթության մեջ խմբագիրները վկայում են, որ «... 28—50 երգերի վարիանտները բաղդատված են, ամբողջացրած և տները որոշ դասավորությամբ են առնված» (էջ 99): Սա նշանակում է, որ վիպերգի այդ օրինակը արդեն հայտնի տարբերակների բաղդատված համահավաքն է, ուր թուցիկ համեմատությունից իսկ երևում է նախորդ տարբերակների բոլոր էական միջադեպերը: Ուստի այդ օրինակը առանձին տարբերակ չպետք է գիտնել, ինչպես կարծել են ոմանք (Հ. Աճեմյան, Մաղկաքաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահյուսության, էջմիածին, 1917, էջ 23—24):

³ «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ», 3, Երևան, 1972, էջ 136—137: Բենսեի այս տարբերակը, սակայն, բուն սկզբնաղբյուրից կատարված բրառում չէ: Վիպերգի բուն գրառումը կորել է 1914 թ.⁹ բանահավաքի կողմից Ե. Լալայանին Թիֆլիս ուղարկելիս: Հետագայում Բենսեի կորած տարբերակը նախ մտովի վերարտադրել է հրական լեղվի, ապա վերածել Մշո բարբառի (տե՛ս 171 էջի ծանոթադրությունը): Ուստի Բենսեի այդ տարբերակին վերաբերվում ենք որոշ վերապահությամբ:

Մինչև այժմ այլ ազգագրական շրջաններից վիպերգի տարբերակներ չեն գրանցվել: Նշանակում է, եղած տվյալներով՝ «Կարոս խաչը» տարածված է եղել արևմտահայ ազգագրական շրջաններում, ավելի որոշակի՝ Վանա լճի շրջակա գավառներում: Բ տարբերակի գրառող Գ. Շերենցն անգամ վկայում է, որ «Կարոս խաչի անցքը պատահում է Մոկաց երկրում, քյուրդ ամիրապետների ժամանակ»⁴: Այսինքն՝ վիպերգի ծագման պատմական անցքը տեղադրվում է Մոկսում՝ քրդերի տիրապետության ժամանակ, հավանաբար XIV—XVI դդ.:

Վիպերգի բովանդակությունը հետևյալն է. Հոտաղները դաշտում բոզե (բույս) խաչ են շինում, երկրպագում ան. խաչն օժտվում է գերբնական, շնորհքով, թռչում գնում կարոսի (քարառուզ, նեխուր) ածուխ մեջ, որից էլ ստանում է իր վիպական անունը: Խաչը գիշերը լույս է տալիս կարոսի ածուխի, ցերեկը հով է անում նրա վրա: Լուրը հասնում է գյուղի իշխանին, որը ժողովրդի գլուխն անցած, օրհնելով գալիս է՝ դեպի Կարոս խաչը: Խաչը թռչում է «մեծ քահանայի» գիրկը. սա էլ օրհնելով ու մեծ թափորով խաչը տանում, դնում է տաճարի մեջ: Այս անգամ խաչը գիշերը լույս է տալիս տաճարին, ցերեկը հով անում նրա վրա: Գյուղի գլխից լուր է տանում Քուրդ Պարոնին (Դ տարբերակով՝ պարսիկ խան), թե հայոց ազգին մի հրաշագործ խաչ է հայտնվել, որը վայել չէ հայոց ազգին, այլ վայել է Պարոնի դիվանին ու բերդին: Քուրդ Պարոնը համոզվում է և երկու մարդ է ուղարկում խաչը եկեղեցուց հափշտակելու, սակայն խաչը կատաղեցնում է նրանց: Քուրդ Պարոնը զորք է ուղարկում Կարոս խաչի դեմ, բայց զինվորները սկսում են իրար կոտորել: Բ տարբերակով Պարոնի ուղարկած մարդը՝ Ալին, խաչը խլում է հայերից, բերում Քուրդ Պարոնին: Սակայն դրանից հետո բերողը, Պարոնը, նրա օրորոցի երեխան, կինը և գլխից կատաղում են: Քուրդ Պարոնը զղջում է և 40 լծկան գոմեջ, 40 անձին երինջ, 40 անձին ոչխար, 40 գյուգյում (պղնձե աման) ոսկի մատաղ է խոստանում Կարոս խաչին: Վիպերգի մի քանի տարբերակներում Կարոս խաչը մատաղը չի ընդունում, և Քուրդ Պարոնն ընդմիջտ մնում է պատուհասված, իսկ Բ և Զ տարբերակներով մատաղն ընդունվում է:

Մուրադ իմուր քյուրդ արաբներ,
Մուրադեց խանում մեջ ու էօղին,
Մուրադեց մառնիկն ուրախացին.
Կառավար գզիր մեջ ուր տախիեն:

Ուրեմն, Քուրդ Պարոնն իր մատաղի զորոթյամբ փրկվում է պատուհասից, պատժվում է միայն դավաճան հայ գլխից:

Մ. Աբեղյանն արդեն դիտել էր, որ «Կարոս խաչ» վիպերգը ծագել և զարգացել է «միմյանցից անկախ մասերի հալոցում»⁵: Նա նաև ապացուցել է, որ վիպերգի առաջին մասը իբրև «անկախ կրճատված գրույց» ավանդվել է տակավին XIII դ.՝ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» գրքում: Նա ամբողջությամբ բերում է այդ կրճատված գրույցը, որ պատմվել է Սիսականի սրբավայրերից մեկի՝ Կնեվանքի մասին⁷:

⁴ Գ. Շերենց, Վանա սազ, Ա մաս, Քեֆլիս, 1885, էջ 73:

⁵ Նույն տեղում, էջ 74:

⁶ Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 504:

⁷ Նույն տեղում, էջ 502:

Ավելորդ չէ այստեղ ևս նույնությամբ երկրորդել այդ զրույցը:

«Ապա Կնէվանք, դորմէ ասեն՝ Մանկունք անդէորդք արածէին ջուիրս եզանց, և սկսան խաղալ. կտրեալ կնին (փափուկ եղեգ) մի և արարին խաչ և եղին ի վերայ քարի մի և սկսան երկրպագել և ասել՝ «զոր ինչ երէցն ասէ և ընթեռնու, այն ի վերայ քո եղիցի. և յայսց եզանցս այս երեքս քեզ մատաղ եղիցի»։ Եւ զոր նոքա ընդ խաղս արկին՝ Հոգին Աստուած իջեալ տնօրինէր նոյնպէս:

Ապա ի ժամ երեկոյին սկսան գնալ. և թէպէտ ջանացին՝ զայն նուիրեալ մատաղան ոչ կարացին յարուցանել ի տեղւոյն. գնացին և ազդ արարին տէրանցն. և նոքա եկեալ ոչ կարացին շարժել. և հարցեալ զպատճառն ի մանկանց՝ խոստովանեցին զուղիղն: Կոչեալ այնուհետեւ քահանայս՝ օրհնեցին զխաչն և զենին զեզինսն և պատուեցին զտեղի կնինին: Ազդ լինէր այս իշխանացն Սիւնեաց, և գային ի տեսութիւն. և հրամայեցին շինել եկեղեցի ի տեղւոյն, և սահմանեցին գնա տուն կրօնաւորաց. բայց զտեղին կնինին թողին ի մեջ եկեղեցւոյն փոս մի դուզնաքեայ. և մինչ յաւեր տեղւոյն ձեթ բղխէր ի փոսոյն այնքան՝ զի օտար ձիթոյ ոչ կարօտանային. այլ եկեղեցւոյն կանթեղունքն նովաւ կերակրիր. և դեռ ևս կայ եկեղեցին և տեղի կնինին, և խաչ ևս, որք վկայեն անսուտ գոյ»⁸:

Մ. Արեղյանն իրավացիորեն գտնում է, որ վիպերգի առաջին մասը նույնն է, ինչ որ Ատ. Օրբելյանի պատմած զրույցը, միայն չափածո բանաստեղծության վերածված: Նա միաժամանակ հավաստում է, «որ այդ զրույցին միացել է մի ուրիշ անկախ մաս, և կազմվել է մեծ վիպական գեղեցիկ երգ, իսկական վիպական ոճով հորինված»⁹:

Արդ, վիպական կամ պատմական ի՞նչ դեպքեր են ընկած երգի այդ երկրորդ՝ անկախ մասի հիմքում:

Տեսանք, որ, վիպերգի Բ տարբերակի գրառող Գ. Շերենցի վկայությամբ, անցքը կատարվել է Մոկաց երկրում՝ քուրդ ամիրապետների ժամանակ: Այս վկայության բանավոր սկզբնաղբյուրը, հավանաբար, եղել է վիպերգի երգասացը, հիմք ունենալով հնից եկող բանավոր ավանդությունը: Հիշյալ վկայությանն է ձայնակցում XVI դ. արդեն գրավոր ավանդված մեկ այլ տեղեկություն, որ պահպանված է պորտուգալական աղբյուրներում և հայագիտությանը միայն վերջին տարիներս հայտնի դարձավ՝ շնորհիվ Ռ. Գյուլպենկյանի և Հ. Բերբերյանի ջանքերի¹⁰:

XVI դ. պորտուգալացի ճանապարհորդներ Անտոնիո Տենրեյրոն ու Մեստրե Աֆոնսոն շրջագայելով Արևելքում, այցելում են նաև Հայաստան, լինում են Բիթլիսում, Խլաթում, Սասունում և այլուր և շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում «Սասնա ծռեր» վեպի, մասնավորապես վիպական հերոսներ Դավթի և Խանգութի մասին: Մեստրե Աֆոնսոն, որ ավելի մանրամասնում է իր հաղորդումները, մի շատ ուշագրավ տեղեկություն է հաղոր-

⁸ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ս տ ե փ ա ն ն ո ս ի Օ Ր Բ Է Լ ե ա ն արքայիսկոպոսի Սիւնեաց», Փարիզ, 1859, գլ. ԿԲ, էջ 82—83, հմմտ. Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 502:

⁹ Նույն տեղում, էջ 503:

¹⁰ Roberto Gulbenkian et H. Berbérían, La légende de David de Sassoun d'après deux voyageurs Portugais du XVIe Siècle: „Revue des études Arméniennes“, Nouvelle serie, t. VIII, Paris, 1971, p. 175—188.

դում Դավթի «Սուրբ Նշանի» (իմա՝ հաշ-պատարագինի կամ հաշ-պատերազմինի) մասին:

Մ. Աֆոնսոն 1565 թ. լինելով Սասունում (Սասնո Հազո քաղաքում) վկայում է, որ այդ ժամանակ քաղաքը գտնվում էր մի քրդի տիրապետության տակ. նա (քուրդը) եղբայրն էր մի հափշտակիչի, որը սպանել էր իր հորեղբորը, որպեսզի հավանության արժանանա մեծ թուրքի գեղեցիկ սպասուհիններից: Հանդուգն և ահավոր լինելով ամբողջ գավառում, նա գրավել էր այդ քաղաքը (Հաղոն— Ս. Հ.)¹¹, Աֆոնսոյի խոսքը, ուրեմն, վերաբերում է Սասնո իր ժամանակի քուրդ տիրակալի բռնակալ եղբորը, որը գրավել էր Հաղոն:

Շարունակության մեջ Աֆոնսոն խոսելով Սասունցի Դավթի և հանդուծի մասին, դրում է, որ այդ բռնակալ քուրդը հանդուծի գերեզմանից հանել է նրա ոտքերի վիթխարի ապարանշանները, իսկ Դավթի գերեզմանից՝ «մի ոսկի խաչ, որ հայերը կոչել են «Սուրբ Նշան», քանզի այն ունեցել է այնպիսի պորություն, որ երբ նա (իմա՝ Դավթը— Ս. Հ.) այդ խաչը կրել է կռվի ժամանակ, ոչ մի բանակ չի կարողացել նրան հաղթել: Բայց մեր տիրակալը (Քրիստոսը— Ս. Հ.) ցունկախում է, որ նա (Դավթի գերեզմանից խաչը հանող քուրդը— Ս. Հ.) մեռնի թշվառության մեջ, ողջ մարմինը թարախակալված: Նրբ նրա եղբայրն (Հաղոյի այդ ժամանակվա տիրակալը— Ս. Հ.) այդ տեսավ, մեծ հարգանք տածեց այդ խաչի նկատմամբ, որի մասին խոսվեց. հրամայեց այն դնել մի հայկական եկեղեցում, որ գտնվում էր մի լեռան ստորոտում ընկած ամրոցում, Հիզուից (Հազո) կեսօրյա հեռավորության վրա. նա նրան (եկեղեցուն) մուծում էր ամենօրյա վարձք, որպեսզի ձեթ մատուցվի այն կանթեղին, որ միշտ վառվում էր նրա (խաչի) առաջ»¹², Աֆոնսոյի այս հաղորդումից պարզ երևում է, որ XVI դ. կեսերին Սասունում տարածված է եղել մի ավանդություն, ըստ որի, բռնակալ քուրդ իշխանը Դավթի գերեզմանից հանած և սեփականած խաչից պատուհասվելով ծածկվել է անբուժելի վերքերով և մեռել թշվառության մեջ: Նրա եղբայրը՝ Սասնո այդ ժամանակվա բարեգութ քուրդ տիրակալը, այդ տեսնելով վախենում է խաչի զորությանից և քավելու համար եղբոր մեղքերը, խաչը դնում է հայկական եկեղեցում և վերջինիս մշտական վճար է սահմանում՝ խաչի առաջ ձեթի կանթեղը միշտ վառ պահելու համար:

Այս ավանդությունը տիպաբանորեն գրեթե նույնանում է «Կարոս խաչ» վիպերգի երկրորդ անկախ մասին. միայն թե վիպերգում այդ ամենը վերաբերում է վիպական մանրամասներով, խիստ չափազանցումներով և կրոնա-առասպելական գույների խտացումով:

Վիպերգում խոսքը հոտաղների պատրաստած բուսական (բողե) խաչին է վերաբերում, որ օժտված է գերբնական հատկություններով, ավանդության մեջ՝ Դավթի ոսկե խաչին կամ հաշ-պատերազմինին, որը կրողին անխոցելի ու անպարտելի էր դարձնում պատերազմում: Երկու դեպքում էլ (թե՛ վիպերգում, թե՛ ավանդության մեջ) քուրդ իշխանը հավիշտակում է խաչը՝ վերջինիս գերբնական զորությունից օգտվելու նպատակով. երկու դեպքում էլ նա չա-

¹¹ Նույն տեղում, էջ 177:

¹² Նույն տեղում, էջ 178—179: Հոգևածն ամբողջությամբ մեզ համար ֆրանսերենից թարգմանել է րանսիական գիտ. գոկտոր Հ. Ամալյանը, որին խորին շնորհակալություն ենք հայտնում:

րաչար պատժվում է նույն խաչի զորությունից: Թե՛ վիպերգում, թե՛ ավանդու-
թյան մեջ քուրդ իշխանը պատուհասվելով զղջում է իր արարքի համար, խաչը
վերադարձնում է եկեղեցուն և մատաղ խոստանում խաչին: Միայն ավանդու-
թյան մեջ ոչ թե պատժված քուրդն է զղջացողն ու մատաղ խոստացողը (քան-
զի նա արդեն տառապելով մահացել էր), այլ նրա եղբայրը՝ Հազոյի նոր տի-
րակալը: Բայց վիպերգի տարբերակների մեծ մասում խաչը չի ընդունում
քուրդ իշխանի խոստացած մատաղը, և քուրդն իր ընտանիքով կործանվում է:
Այստեղ վիպերգը համապատասխանում է ավանդության առաջին մասին, երբ
հափշտակիչ քուրդը չարաչար տանջանքով մահանում է: Մինչդեռ և Զ տար-
բերակներով՝ մատաղն ընդունվում է խաչից, և քուրդ իշխանը փրկվում է
պատուհասից: Այս մոտիվում դարձյալ վիպերգը համախոս է ավանդության
երկրորդ մասին, երբ պատժված քուրդ իշխանի եղբայրը խաչը վերադարձ-
նում է եկեղեցուն, հոգում խաչի առջև մշտապես վառվող կանթեղի ձեթի
ծախքը և փրկվում դալիք պատուհասներից: Ավանդության մեջ պատմվող եր-
կու քուրդ եղբայրների արարքները վիպերգում միացել են և կապվել մեկ անձ-
նավորության հետ, բայց և տարբերակների ձևով շարունակել են պահպանել
ավանդության երկու մոտիվներն էլ՝ մի եղբոր չարաչար պատժվելը, մյուս եղ-
բոր՝ խաչը վերադարձնելը, խոստացած մատաղը կատարելը և վերջինս խաչից
ընդունվելը¹³:

Այս բոլորից կարելի է առնվազն երկու հետևություն հանգել. կա՛մ «Կա-
րոս խաչ» վիպերգի երկրորդ մասի հիմքում ընկած է Դավթի Սուրբ Նշանի
(Խաչ-պատերազմինի) մասին XVI դ. կեսերին Սասունում տարածված հիշյալ
ավանդությունը, կա՛մ, որ բացառված չէ, համանման այլ զրույցներ: Քանզի,
ինչպես իրավացիորեն նշում է Մ. Արեղյանը, վիպերգի երկրորդ մասի թեման
է. «եկեղեցիների կողպառումն այլազգիների կողմից», «որ կա պատմված
նաև մեր մեծ վեպերի մեջ և որ հաճախ կատարված է կյանքի մեջ»¹⁴:

Բայց առաջին հետևությունն օգտին են խոսում ոչ միայն վիպերգի և Աֆոն-
սոյի բերած ավանդության տիպաբանական ակնհայտ ընդհանրությունները,
այլև այն իրողությունը, որ «Կարոս խաչ» վիպերգը, ցարդ հայտնի տվյալնե-
րով, վիպվել ու տարածված է եղել Սասնո կից գավառներում՝ Մոկսում, Տա-
րոնում և Վասպուրականում: Այսինքն՝ վիպերգն ու ավանդությունը թե՛ ախ-
պարանոց են նույնանում, և թե՛ դրեթե աշխարհագրոց են: Իսկ տիպաբանա-
կան և աշխարհագրական ընդհանրությունները բնավ պատահական չեն կա-
րող լինել պատմական երգի կամ ավանդության ծագման համար, մանավանդ
որ պատմականորեն ևս քուրդ տիրողներին ենթակա են եղել հենց այն արև-
մտահայ գավառները, որտեղից գրավել են քննարկվող վիպերգն ու ավան-
դությունը: Պետք է ենթադրել, որ Դավթի Սուրբ Նշանի ավանդությունը XVI դ.

¹³ Միայն մեկ սյուժետային էական հանգամանքում վիպերգն ու ավանդությունը միմյանցից
տարբերվում են: Վիպերգի բոլոր տարբերակներում խաչի զորության մասին քուրդ իշխանին
մատնում է գյուղի հայ գզիրը, և վերջինս դրամամբ է քուրդ իշխանը հայերից խաչը հափշտակում:
Ավանդության մեջ այդ մասին խոսք չկա: Բայց բացառված չէ հնարավորությունն այն իրո-
ղության, որ Դավթի ու Խանդուկի գերեզմանների տեղերն, այնտեղ թաղված զորավոր խաչի
(Սուրբ Նշան) և ապարանջանների մասին քուրդ իշխանին վաղապես տեղացի մատնիչ հայտնած
լինելը, որը պորտուգալացի ճանապարհորդը կարող էր լսած լինել և չհիշատակել:

¹⁴ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 503:

կամ, ավելի հավանական է, հետագայում անցել է հարևան գավառները, փոքր-ինչ հեռացել Դավթի Սուրբ Նշանի անունից և ժողովրդական երգիչների բերանին հարակցվել Ստ. Օրբելյանի պատմած հոտաղների բույսից խաչ շինելու և այդ խաչը աստվածային զորությամբ օժտելու տարածված կրոնական ավանդությանը: Թեպետ Ատ. Օրբելյանի հաղորդած ավանդությունը XIII դ. կապված է եղել Սիսականի Կնեվանքի անվան ծագման հետ, բայց այն իր հին կրոնական բնույթով հավանաբար լայն տարածում է ունեցել Հայաստանի տարբեր մասերում և անգամ կապվել նշանավոր անձանց հետ¹⁵:

Այգ երկու տարբեր ու անշատ ավանդական զրույցների հարակցումից ու բանաստեղծական վերամշակումից էլ գոյացել է «Կարոս խաչ» վիպերգը:

Այսպես, ուրեմն, «Կարոս խաչ» վիպերգի երկու անկախ հարակցված մասերը տարբեր հնություն են վկայում: Դրանց վիպական հարակցումն ու բանաստեղծական վերամշակումը ժողովրդական երգիչների կողմից կատարվել է ամենավաղը, հավանաբար XVI դ., գուցե և XVI դ. հետո: Այս պնդման համար հիմք է ծառայում ոչ միայն Մ. Աֆունյոյի վկայությունը, այլև «Կարոս խաչի» վիպական այն իրադրությունը, երբ հայ ազնվականությունը լրիվ կորցնելով իր բաղադրական ինքնուրույնությունը՝ գրեթե ասպարեզից վերացել էր կամ նրա մնացորդները խիստ կրավորական դերով ենթակա էին օտար տիրակալներին: Պատմական այս իրողությունը կատարվել է XV—XVI դդ., որն իր արտացոլումն է գտել վիպերգում հստակ հայ «մեծ իշխանի»՝ «Քուրդ Պարոնի» նկատմամբ ունեցած նվաստացած խնդրակուրի հարաբերության մեջ¹⁶, Հեռեքար՝ վիպերգի ստեղծման հնարավոր վաղ ժամանակակետը կարող է լինել XVI դ., իսկ հորինման վայրը՝ Արևմտահայաստանի այն գավառները (Մոկս, Տարոն և այլն), որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին քրդերի տիրապետության տակ:

«Կարոս խաչի» տարբեր ժամանակներից սերող վիպական բաղադրիչների հարակցումների, բանաստեղծական վերամշակման և մեկ ամբողջական ստեղծագործության վերածման օրինակը գալիս է լրացուցիչ կերպով բնորոշելու վիպաստեղծման ավանդական-պատմական ընթացքն առհասարակ:

¹⁵ «Կարոս խաչի» մասին մեկ այլ ավանդություն կապվել է Գ. Նարեկացու անվան ու հրաշագործության հետ (Ա. Ղ ա ն ա յ ա ն, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 317): Հստակ դժվար է կարոսից խաչը պատրաստում է գառնարած Գ. Նարեկացին. այնուհետև պատմվում է վիպերգի նույն սյուժեն, մի տարբերությամբ միայն, որ խաչը քահանայից հափշտակում է ոչ թե օտար բռնակալը, այլ գյուղի տանուտերը. խաչը տանուտերի տանը լույս չի տալիս և թռչում, մտնում է Գ. Նարեկացու աղոթատեղի մոտ գտնվող հորը:

¹⁶ Այսպես է դիմավորում «Քուրդ Պարոնի» բանագնացներին հայ «մեծ իշխանը».

...— Խնդիր կանեմ Քուրդ Պարոնին,
Աղաչանք կանեմ Քուրդ Պարոնին,
Էն բան շունի հայոց խաչին,
Կուզի ոսկի, էս է ոսկին.
Կուզի արծաթ, էս է արծաթ,
Ձեռ մի զարկե՛ք Կարոս խաչին»:

(Մ. Ա բ ե Ղ յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 505):

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ СКАЗ ЭПИЧЕСКОЙ ПЕСНИ «КАРОС ХАЧ»

С. Б. АРУТЮНЯН

Резюме

В армянской эпической традиции в нескольких вариантах распространена эпическая песня «Карос хач», записанная в западноармянских этнографических районах (Мокс, Тарон, Васпуракан).

Композиционно песня состоит из двух самостоятельных эпических компонентов, первый из которых, как доказано М. Абегианом, в качестве религиозного предания сохранился в «Истории области Сисакан» Степаноса Орбеляна (XIII в.).

Второй эпический компонент—предание—засвидетельствован в путевых заметках португальского путешественника XVI в. М. Афонсо и связан со святым крестом Давида Сасунского.

Контаминация и эпическая обработка этих различных преданий были сделаны либо в XVI в., либо после XVI в. в западных районах Армении.